

*Дакал А.В.,
кандидат медичних наук, докторант кафедри
соціальної і гуманітарної політики НАДУ*

Пріоритети та реалії державної політики України щодо захисту прав дітей у галузі освіти

Здійснено огляд основних міжнародних документів (конвенцій, рекомендацій та декларацій), що визначають ключові стандарти прав дітей, зокрема права на здобуття освіти. Проаналізовано українське законодавство та реальний стан дотримання прав дітей в освітянській галузі. Зазначено, що в Україні наявна необхідна правова база, яка в цілому дає змогу державі забезпечувати право дітей на отримання освіти на рівні світових стандартів. Вказано на проблеми, які є перешкодою модернізації освітньої галузі відповідно до сучасних світових процесів, економічних можливостей, національних традицій. Розкрито проблеми у рівному доступі дітей до дошкільної, середньої та позашкільної освіти. Визначено основні завдання державної політики у цій сфері.

Ключові слова: державна політика, права дітей, захист прав дітей, законодавство, освіта.

Дакал А.В. Приоритеты и реалии государственной политики Украины по защите прав детей в сфере образования

Осуществлен обзор основных международных документов (конвенций, рекомендаций и деклараций), которые определяют ключевые стандарты прав детей, в частности права на получение образования. Проанализировано украинское законодательство и реальное состояние соблюдения прав детей в сфере образования. Отмечено, что в Украине имеется необходимая правовая база, которая в целом дает возможность государству обеспечивать право детей на получение образования на уровне мировых стандартов. Указано на проблемы, которые являются препятствием модернизации образовательной отрасли в соответствии с современными мировыми процессами, экономическими возможностями, национальными традициями. Раскрыты проблемы в равном доступе детей к дошкольному, среднему и внешкольному образованию. Определены основные задания государственной политики в этой сфере.

Ключевые слова: государственная политика, права детей, защита прав детей, законодательство, образование.

Dakal A.V. Priorities and realities of public policy of Ukraine for the protection of children's rights in the field of education

There has been made a review of basic international documents (conventions, recommendations and declarations) that define key standards of children's rights, including rights for education. Ukrainian legislation and actual state of children's rights in education were analyzed. Ukraine was noticed to have a necessary legal basis that generally let the state provide children's rights for education in accordance with international standards. There were specified problems preventing from educational modernization in accordance with modern international processes, economic opportunities and national traditions. Besides, there were found problems of equal children's rights for preschool, secondary and out-of-school education. There were defined common tasks of public policy in this field.

Key words: public policy, children's rights, protection of children's rights, legislation, education.

Постановка проблеми. Право на освіту є одним із ключових соціокультурних прав людини, і зокрема дитини. Мета освіти полягає у розкритті потенціалу дитини шляхом розвитку її навичок, здібностей, людської гідності та впевненості в собі. У контексті реалізації євроінтеграційних прагнень українського суспільства, світових демократичних та гуманістичних тенденцій, дотримання та захист прав дітей має бути пріоритетом державної політики. Надзвичайно важливим при цьому є забезпечення дієвості такої політики на практиці, а не лише декларування загальновідомих норм і правил.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діти та дитинство як предмет наукових досліджень лише наприкінці ХХ ст. отримали належне визнання серед соціальних пріоритетів, що знайшло своє відображення в Міжнародній конвенції прав дитини, зумовило перегляд ставлення суспільства до дітей і визначило нагальність їхнього захисту та необхідність законодавчого закріплення їхніх прав на державному рівні. З того часу відбулося чимало позитивних змін у зазначеній царині. Згідно з Білою книгою Ради Європи з міжкультурного діалогу “Жити разом у рівності та гідності” (2008) керівні принципи мирного співіснування у вільному суспільстві людей різних рас, релігій і культур полягають у взаємоповазі та розумінні, міжкультурному діалозі та освіті. На думку міжнародних експертів, це ключові аспекти для подолання нетерпимості між людьми та ефективні інструменти для укладання стійкого миру, створення безпечного середовища, дружнього до дитини [1, с. 17].

Наукова спільнота нині досить активно долучається до вивчення актуальних питань дотримання та захисту прав дітей, у тому числі в освітянській сфері. Так, права дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування у галузі освіти, досліджувала О.Потопахіна [2]. Про проблеми захисту прав дітей-сиріт та необхідність підготовки соціальних педагогів інтернатних закладів до здійснення зазначеної діяльності в процесі підвищення їх кваліфікації писала Л.Артюшкіна [3]. Сутність соціально-педагогічної діяльності по захисту прав дитини стала предметом наукового інтересу В.Гуріч [4]. Інклюзивну модель освіти як механізм забезпечення права на якісну освіту для дітей з особливими потребами у демократичному суспільстві вивчала Н.Софій [5]. Аналіз законодавства України щодо відповідності міжнародним вимогам забезпечення рівних прав у здобутті освіти для дітей з особливими потребами здійснила С.Литовченко [6]. Характерно, що більшість дослідників концентрують свою увагу на юридичних, педагогічних та психологічних аспектах зазначеної проблематики.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Віддаючи належне досягненням науковців щодо опрацювання проблем дотримання прав дітей в освітянській та дотичних до неї галузях, зазначимо, що надзвичайно мало є досліджень з позицій державно-управлінської науки.

Тож завданнями статті є: здійснити огляд основних міжнародних документів, що визначають ключові стандарти права дітей на здобуття освіти; проаналізувати українське законодавство та реальний стан дотримання прав дітей в освітянській галузі; визначити проблеми та основні завдання державної політики у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Україна ратифікувала низку міжнародних документів у сфері захисту прав людини, зокрема у сфері забезпечення права на освіту, що визначають ключові стандарти прав дітей, у тому числі й щодо права на здобуття освіти. Розглянемо основні міжнародні документи та виокремимо їх основні принципи з огляду на тему нашого дослідження. До першого блоку віднесемо такі документи:

- Конвенція по боротьбі з дискримінацією в галузі освіти 1960 року (право на загальну доступність освіти та на рівні умови по відношенню до якості освіти);
- Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року (проведення заходів, зокрема, в галузі викладання, виховання, культури та інформації, з метою боротьби з упередженнями, які ведуть до расової дискримінації);
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року (право кожної людини на доступну освіту на всіх її рівнях, у тому числі професійно-технічну середню освіту);

– Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року (ліквідація дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи інших обставин);

– Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації по відношенню до жінок 1979 року (ліквідація дискримінації стосовно жінок у галузі освіти; подолання будь-якої стереотипної концепції ролі чоловіків і жінок шляхом заохочення спільного навчання, перегляду навчальних посібників і шкільних програм і адаптації методів навчання);

– Конвенція про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах 1989 року (право на освіту, яка відповідає культурі і потребам корінних народів; ліквідація упереджень і забезпечення того, щоб підручники та інші навчальні матеріали надавали справедливе, точне та інформаційно насичене зображення суспільства та культури цих народів);

– Конвенція про права дитини 1989 року (відповідно до ст. 28 держави-учасниці визнають право дитини на освіту, і з метою поступового досягнення здійснення цього права на підставі рівних можливостей вони, зокрема: 1) сприяють розвиткові різних форм освіти, як загальної середньої, так і професійної, забезпечують її доступність для всіх дітей та вживають таких заходів, як введення безплатної освіти та надання у разі потреби фінансової допомоги; 2) забезпечують доступність інформації і матеріалів у галузі освіти й професійної підготовки для всіх дітей);

– Міжнародна конвенція про захист прав усіх працюючих мігрантів і членів їх сімей 1990 року (сприяння навчанню дітей працюючих мігрантів їх рідною мовою та ознайомлення з їх рідною культурою);

– Міжнародна конвенція про заборону і негайні заходи по викоріненню найгірших форм дитячої праці 1999 року (доступ до безкоштовної базової освіти і професійно-технічної підготовки для всіх дітей, звільнених від найгірших форм дитячої праці);

– Конвенція про охорону та заохочення різноманітності форм культурного самовираження 2005 року (визнання рівної гідності та поваги до всіх культур, у тому числі культури осіб, які належать до мовних меншин);

– Конвенція про права людей з інвалідністю 2006 року (жодного винятку для дітей з причини інвалідності із системи безплатної та обов'язкової початкової або середньої освіти; забезпечення розумного пристосування, що враховує індивідуальні потреби; отримання всередині системи загальної освіти необхідної підтримки для полегшення ефективного навчання).

До другого блоку міжнародних документів, які мають безпосередній стосунок до орієнтирів державної політики щодо захисту прав дітей в освітній галузі, віднесемо:

– Рекомендації по боротьбі з дискримінацією у сфері освіти 1960 року (ліквідація дискримінації у сфері освіти; здійснення заходів, спрямованих на забезпечення загальної доступності освіти та рівності можливостей і ставлення в галузі освіти);

– Рекомендації про становище вчителів 1966 року (відповідальність держав за забезпечення належної освіти для всіх);

– Рекомендації про виховання в дусі міжнародного взаєморозуміння, співпраці і миру, і виховання в дусі поваги до прав людини і основних свобод 1974 року

(необхідність розуміння і поваги всіх народів, їх культур, цивілізацій, цінностей і способу життя);

– Перегляд Рекомендацій про технічну та професійну освіту 2001 року (програми технічної та професійної освіти повинні мати широку базу, що сприяє горизонтальним і вертикальним зв'язкам, і мають розроблятися таким чином, щоб відповідати потребам усіх учнів, зокрема жінок і дівчат).

До третього блоку міжнародних документів, що містять положення, обов'язкові для врахування при виробленні та реалізації державної політики щодо захисту прав дітей у галузі освіти, віднесемо такі декларації:

– Загальна декларація прав людини 1948 року (кожна людина має право на освіту; освіта має бути безкоштовною, щонайменше стосовно початкової і загальної освіти; початкова освіта має бути обов'язковою; технічна і професійна освіта має бути загальнодоступною, вища освіта має бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного; освіта має бути спрямована на повний розвиток людської особистості і збільшення поваги до прав людини і основних свобод);

– Всесвітня декларація про освіту для всіх 1990 року (освіта має надавати дітям змогу розвивати їхні таланти, розумові і фізичні здібності в найповнішому обсязі);

– Делійська декларація 1993 року (ліквідація прогалів у доступі до базової освіти, що виникають з причин гендерних, вікових, соціальних, сімейних, культурних, етнічних і мовних відмінностей, а також у результаті географічної віддаленості);

– Саламанкська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у сфері освіти осіб з особливими потребами 1994 року (реформування системи освіти, яке б дало змогу охопити навчанням усіх дітей, незважаючи на індивідуальні відмінності та труднощі; заохочувати обмін досвідом з країнами, що мають інклюзивну систему навчання; сприяти участі батьків, громад, громадських організацій, осіб з неповносправністю в процесах планування та прийняття рішень, що стосуються задоволення спеціальних навчальних потреб; всіляко сприяти розробці стратегій діагностування та визначення особливих потреб у дітей);

– Декларація і Комплексні рамки дій з виховання в дусі миру, прав людини і демократії 1995 року (повага до прав щодо освіти осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, а також до корінних народів; це має знаходити своє відображення у навчальних програмах і методах, а також у тому, яким чином організується освіта);

– Дакарська декларація 2000 року (необхідність цілеспрямованих дій з боку держав з досягнення цілей тисячоліття в освітній галузі – забезпечення доступу до обов'язкової освіти усім дітям до 2015 року);

– Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів 2007 року (право осіб, які належать до корінних народів, та їх громад нести спільну відповідальність за виховання, підготовку, освіту та добробут своїх дітей відповідно до прав дітей).

Статтею 53 Конституції України визнано право кожного на освіту, а також визначено обов'язковою повну загальну середню освіту. Регулювання освітньої сфери та практичного забезпечення прав дитини на освіту визначено законами України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про дошкільну освіту”, “Про позашкільну освіту”, “Про професійно-технічну освіту”, “Про вищу освіту”, Національною

доктриною розвитку освіти, державними освітніми стандартами, постановами Уряду, наказами Міністерства освіти та науки тощо.

Аналіз зазначених документів свідчить, що в Україні наявна необхідна правова база, яка дає змогу державі переважно забезпечувати право громадян на отримання освіти на рівні світових стандартів. Але закріплення в чинному законодавстві певних положень ще не є показником їх реальності, створення належних умов гарантування дітям права на освіту.

За даними аналітичної довідки від 30 квітня 2012 р., підготовленої за результатами опитування дітей віком 10–17 років у рамках проекту “Права дітей в Україні: реалії та виклики після 20 років незалежності” Українським інститутом соціальних досліджень імені О.Яременка, 48% опитаних дітей у регіонах України знають про порушення права дітей на освіту. Діти зазначають, що в їхньому житті траплялися випадки, коли їх ображали, знущалися або били. За останні 12 місяців 8% потерпали від образливого ставлення однокласників/одногогрупників, 6% терпіли таке ставлення від інших учнів/студентів навчального закладу та 5% – від учителів/викладачів. Близько 2% дітей потрапляли в ситуації, коли над ними знущалися їх однокласники/одногогрупники, інші учні (1,5%) чи вчителі (1%). Було відмічено випадки, коли насильство мало фізичний прояв з боку однокласників/одногогрупників (1,5%), інших учнів чи вчителів (по 1%). У цілому задоволені ставленням до себе з боку вчителів/викладачів 89% дітей; показники дещо знижуються в більш старших вікових групах (починаючи з 14 років) та є вищими в селах та інших містах порівняно із обласними центрами. 93% опитаних задоволені стосунками зі своїми однокласниками та одногогрупниками (суттєвої різниці за віком та типом поселення немає). Більшість дітей (89%) задоволені якістю та рівнем знань, які отримують у навчальному закладі. Чим старша дитина, тим менший рівень її задоволеності [7].

Вирішальним для України на сучасному етапі є, як цілком обґрунтовано вважають фахівці [8, с. 98], забезпечення якісної освіти та рівного доступу до неї всіх категорій дітей та молоді.

Невідповідність задекларованого права на освіту реаліям суспільного життя та визначення основних порушень прав учасників освітнього процесу стало підґрунтям для проведення громадською організацією “Європейська дослідницька асоціація” (ERA) у співпраці з дослідницькою компанією InMind моніторингу забезпечення та дотримання права на освіту та прав освітян в Україні у лютому – червні 2013 р. [9]. Корисними, з огляду на тему нашої статті, є результати узагальнення дослідження порушень прав учнів загальноосвітніх шкіл (див. таблицю).

Перелік типових порушень прав учнів загальноосвітніх шкіл [9, с. 67]

<i>Права суб'єктів</i>	<i>Нормативно-правові підстави</i>	<i>Індикатори порушень</i>	<i>Частота порушень (%)</i>
Право на безкоштовну освіту 62%			
Безоплатність повної загальної середньої освіти	ст. 53 Конституції України	Поширення платних послуг та “благодійних внесків” у школах	84%
		Незаконна вимога оплати за навчання в державних чи	40%

		комунальних навчальних закладах	
Соціальні права та гарантії 46%			
Забезпечення медичними послугами	ст. 22 ЗУ “Про загальну середню освіту”	Неналежний рівень (неналежне фінансування), відсутність медичного обслуговування, брак відповідних кадрів	64%
Організація харчування	ст. 22 ЗУ “Про загальну середню освіту”	Неналежний рівень (неналежне фінансування), відсутність харчування, брак відповідних кадрів	54%
Захист від будь-яких форм, фізичного та психічного насильства	ст. 51 ЗУ “Про освіту”	Поширення випадків жорстокого поводження з дітьми у школах	21%
Право на якісну освіту 32%			
Дотримання Типових штатних нормативів загальноосвітніх навчальних закладів	ст. 45 ЗУ “Про загальну середню освіту”	Недостатня кадрова укомплектованість ЗОШ	38%
Обмеження наповнюваності класів (до 30 осіб)	ст. 14 ЗУ “Про загальну середню освіту”	Перевищення норм наповнюваності класів	26%
Право на освіту 20%			
Заборона перевірки знань при зарахуванні у ЗОШ	ст. 18 ЗУ “Про загальну середню освіту”	Незаконна перевірка знань при зарахуванні до ЗОШ	27%
Доступність та обов’язковість середньої освіти	ст. 53 Конституції України	Незаконна відмова у зарахуванні до ЗОШ	12%

Як бачимо, проблема полягає не стільки в тому, що закони у сфері освіти є недосконалими, скільки в тому, що держава не забезпечує належним чином їх виконання і сама є порушником законодавства про освіту.

Складовою проблеми є авторитет педагогічних працівників, які працюють в умовах, що не сприяють якості надання освітніх послуг. Дуже мало уваги приділяється навчання педагогічних працівників правам дитини, підготовці спеціалістів, які здатні працювати з дітьми, що мають вади розвитку. Надмірні

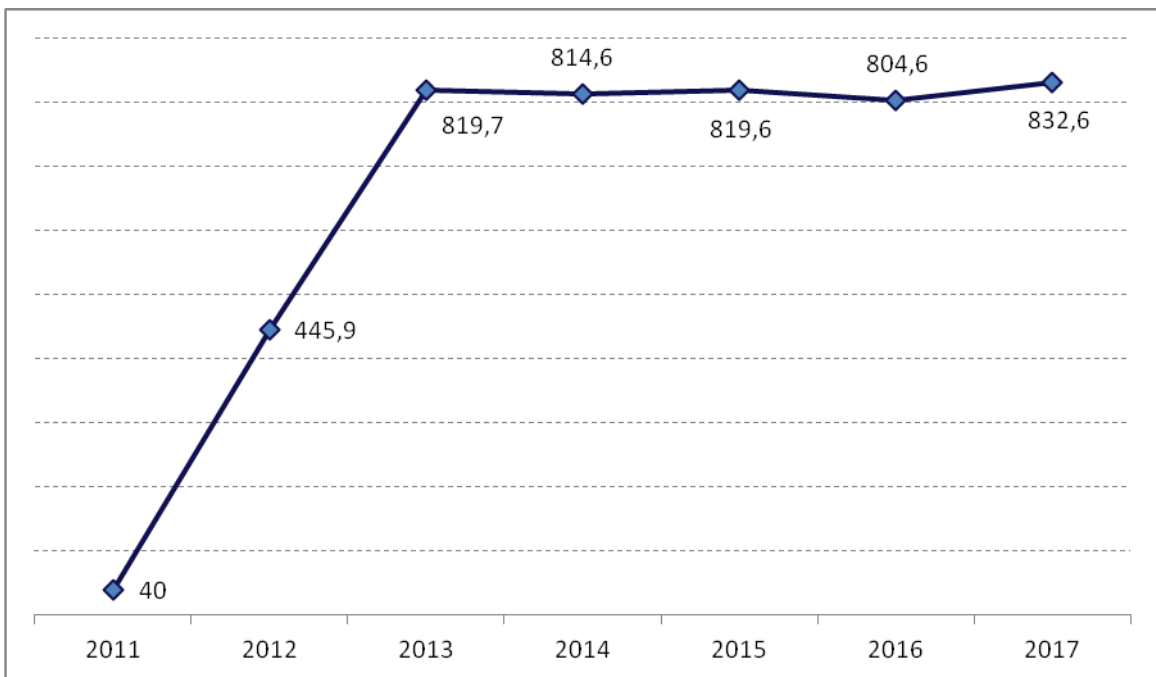
навантаження педагогів знижують не тільки якість освіти, але й рівень безпеки дитини [10]. Крім того, професія вчителя залишається однією із найменш оплачуваних, що, на нашу думку, може становити загрозу соціальній безпеці українського суспільства в цілому.

У сучасних умовах реформування системи освіти в Україні, визначення нових завдань, пов'язаних із змінами у підготовці дитини до життя і практичної діяльності, зростає роль якісних параметрів розвитку освіти. Першочергового значення набуває удосконалення державної політики у сфері розвитку навчальних закладів усіх типів, оновлення змісту їх діяльності, запровадження сучасних технологій організації навчально-виховного процесу, його науково-методичне забезпечення, поліпшення роботи з педагогічними кадрами тощо.

Доступність якісних освітніх послуг виступає однією з базових потреб дітей, незалежно від місця проживання та рівня добробуту сім'ї. Нерівність у доступі до послуг різних категорій дітей обмежує їх самореалізацію в майбутньому та є вагомим фактором формування нерівності в суспільстві. Для шкільної освіти сьогодні основні проблеми лежать у площині якості та інфраструктурного забезпечення, частково – територіальної доступності для сільських дітей. Натомість, для дошкільної та вищої освіти на перше місце серед низки проблем виходить питання доступності.

Дотримання прав дітей у сфері освіти передбачає якісну розробку відповідних документів, що не завжди має місце. Проілюструємо це на прикладі дошкільної освіти. 27 серпня 2010 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Розпорядження № 1721-р “Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку дошкільної освіти на період до 2017 року”. У преамбулі Концепції йдеться про те, що поліпшення якості дошкільної освіти є необхідною умовою для розвитку особистості. Постановою Кабміну від 13 квітня 2011 р. № 629 було затверджено Державну цільову соціальну програму розвитку дошкільної освіти на період до 2017 року. Її метою декларується розроблення та впровадження механізму розвитку дошкільної освіти, забезпечення конституційних прав і державних гарантій щодо доступності та безоплатності здобуття дошкільної освіти в державних та комунальних дошкільних навчальних закладах.

Аналіз цього документа наводить, зокрема, на думку, що в його розробників відсутнє чітке розуміння системності проблеми забезпечення конституційних прав дітей у цій царині. На підтвердження цього твердження наведемо хоча б таку діаграму (див. рисунок).

Джерело: Міністерство освіти і науки України.

Динаміка результативного показника Програми “Забезпечення конституційних прав і державних гарантій щодо доступності здобуття дошкільної освіти дітьми дошкільного віку шляхом розширення мережі дошкільних навчальних закладів різних типів і форм власності”, млн грн

Не можна не погодитися з експертами в тому, що динаміка зазначеного показника виглядає досить дивно, адже не зрозуміло, яким чином буде виконуватися забезпечення конституційних прав дітей дошкільного віку шляхом зростання обсягів фінансування [11]. Крім того, інфляційний фактор, який закладено в показник, “гратиме на руку” виконавцям програми: чим вище рівень інфляції, тим, відповідно, більшими будуть обсяги фінансування, а отже, зростатиме рівень досягнення запланованого показника за програмою.

Не менше питань викликає позашкільна освіта, дати реальну оцінку стану якої надзвичайно складно. На сьогодні відсутня навіть точна статистика про мережу закладів позашкільної освіти, про дітей, які охоплені позашкільною освітою. Міністерством освіти і науки України, Міністерством культури України, Міністерством молоді та спорту України ведеться відомча статистика, а єдиної державної статистики, яка б відображала тенденції у цій галузі, немає. Немає також і інформації про те, скільки дітей отримують послуги з позашкільної освіти у фізичних осіб-підприємців.

Проблемою залишається доступ до освіти дітей з особливими потребами. Водночас надзвичайно важливим є отримання інформації про існуючі види підтримки для задоволення соціальних, психологічних, фізичних, комунікативних потреб дітей з обмеженими можливостями. Ідеться також про інформаційні ресурси для педагогів, надавачів послуг і батьків; сприяння взаємодії батьків та державних органів.

На 2014 р. заходів щодо захисту прав дітей з обмеженими можливостями в Національному плані дій на виконання Конвенції ООН про права дитини не передбачено. Таким чином, не повною мірою виконано завдання щодо розвитку інклюзивної освіти.

Висновки. Освіта, на яку має право кожна дитина, повинна забезпечити її необхідними для життя навичками, розширити можливості для користування всіма правами людини, сприяти розвитку культури, відповідальності, поваги до прав інших. Формування та реалізація державної політики України щодо захисту прав дітей у сфері освіти має відбуватися із урахуванням принципів та норм, що визнані міжнародною спільнотою.

В Україні наявна необхідна правова база, яка в цілому дає змогу державі забезпечувати право громадян на отримання освіти на рівні світових стандартів. Попри це, в освітній галузі існують серйозні проблеми, які є перешкодою її модернізації відповідно до сучасних світових процесів, економічних можливостей, національних традицій. Зокрема, існують проблеми в рівному доступі дітей до дошкільної, середньої та позашкільної освіти: нестача місць у дитячих дошкільних установах переважно у великих містах, складнощі доступу до закладів освіти у сільській місцевості, важкість доступу до освіти дітей з обмеженими можливостями та дітей з особливими навчальними потребами, незадовільне технічне оснащення навчальних закладів, низький рівень підключення шкіл до Інтернету, низький рівень правової освіти.

Першочерговими завданнями у цій сфері вважаємо:

– запровадження чіткої й ефективної системи реагування на ситуацію з дітьми шкільного віку, які не охоплені загальною системою середньої освіти;

– перегляд концептуальних документів (включаючи громадську експертизу) із впровадження інклюзивної освіти щодо їх відповідності принципам інклюзії і прав людини;

– забезпечення належного фінансування навчальних закладів і системи освіти в цілому;

– забезпечення якісної підготовки педагогічних кадрів та відповідних соціальних гарантій для них;

– включення громадського контролю на всіх етапах проведення процедури атестаційної експертизи дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних навчальних закладів, навчально-виховних комплексів та об'єднань, що передують прийняттю рішення про визнання їх атестованими чи неатестованими, з метою мінімізації корупційних ризиків, створення відкритого інформаційного простору для висвітлення досягнень і пошуку шляхів вирішення проблемних питань;

– створення умов для розвитку мережі навчальних закладів і, відповідно, рівного доступу дітей до якісної освіти.

Перспективи подальших досліджень, на нашу думку, полягають в аналізі чинників впливу на процеси формування та здійснення державної політики щодо захисту прав дітей у світлі геополітичних та геоекономічних викликів, що постали перед Україною на сучасному етапі розвитку.

Список використаних джерел

1. Кікінеджі О. Ненасильницька парадигма: орієнтири егалітарної соціалізації дітей та юнацтва / Оксана Кікінеджі // Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. / за заг. ред. проф. О. Кікінеджі. – Тернопіль : Стереарт, 2014. – С. 17–21.

2. Потопахіна О. М. Права і гарантії дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування у галузі освіти / О. М. Потопахіна // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – № 46. – С. 190–197.

3. *Артюшкіна Л. М.* Забезпечення прав дитини-сироти в діяльності соціального педагога [Електронний ресурс] / Л. М. Артюшкіна // Педагогічні науки. – Режим доступу : http://gnpu.edu.ua/files/VIDANNIY/Visnik_12/V12_4.pdf
4. *Гуріч В. О.* Сутність соціально-педагогічної діяльності по захисту прав дитини [Електронний ресурс] / В. О. Гуріч // Вісн. Запоріз. держ. ун-ту. – 2002. – № 1. – Режим доступу : <http://web.znu.edu.ua/herald/issues/archive/articles/2349.pdf>
5. *Софій Н.* Інклюзивна модель освіти як механізм забезпечення права на якісну освіту для дітей з особливими потребами у демократичному суспільстві / Н. Софій // Вісн. представництва EveryChild в Україні. – 2003. – № 2. – С. 14–19.
6. *Литовченко С.* Аналіз законодавства України щодо відповідності міжнародним вимогам забезпечення рівних прав у здобутті освіти для дітей з особливими потребами [Електронний ресурс] / Світлана Литовченко. – Режим доступу : www.education-inclusive.com/.../analiz-z-va-vi
7. Незалежний громадський Звіт щодо захисту прав дитини в Україні в 2010–2012 рр. [Електронний ресурс] / Всеукр. громад. організація “Правозахисна організація “Спільна Мета”. – Режим доступу : <http://commongoal.org.ua/?p=138>
8. Стан дотримання та захисту прав дитини в Україні : Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [До 20-річчя ратифікації Україною Конвенції ООН про права дитини]. – К., 2010. – 229 с.
9. Право на освіту та права освітян: теорія і практика в Україні [Електронний ресурс] : Аналітичний звіт за результатами громадського моніторингу // ERA – Європейська дослідницька асоціація. – Режим доступу : www.eura.org.ua
10. Доповідь, представлена до Універсального періодичного огляду Організації Об’єднаних Націй (Чотирнадцята сесія Ради з прав людини ООН з Універсального періодичного огляду (другий цикл), 2012) [Електронний ресурс] / Громад. орг. “М’АРТ” (Молодіжна АльтеРнаТива). – Режим доступу : http://csdp.org.ua/upload/file/UPR%20Ukraine%202012%20Stakeholders%20Reports_Ukr.pdf
11. Діагностика сектору дошкільної освіти в Україні [Електронний ресурс] : Звіт за результатами комплексного дослідження // ERA – Європейська дослідницька асоціація. – Режим доступу : www.eura.org.ua